

Статті і студії

УДК 340.1:94(477)«085/134»

Г. М. Аванесян

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ СУДОЧИНСТВА КНЯЖОЇ ДОБИ

У статті актуалізовано процеси державотворення та правотворення, що нині відбуваються в Україні. Доведено, що прогресивна українська правова наука, спираючись на зарубіжний досвід, популяризувала власні традиції судочинства, зокрема княжої доби.

Ключові слова: звичаєве право, право власності, кримінальне право, цивільне право, правова свідомість, «княжі установи» та «уроки».

Процеси державотворення та право творення, що нині відбуваються в Україні, об'єктивно зумовлюють узагальнення й використання як світового, так і національного досвіду у відповідних сферах суспільних відносин. Важливе значення при цьому мають надбання української наукової історико-правової думки. Прогресивна українська правова наука, спираючись на історичний досвід, одночасно розвиває власні традиції та намагається поєднувати соціологічний і юридичний підходи в розумінні й розв'язанні державно-правових проблем.

В історико-правових дослідженнях акцентовано увагу на тому, що на початковому етапі правного життя Київської Русі єдиним правотвірним джерелом був сам народ, що встановлював обов'язкові правила для підтримання правопорядку. Первісні правні норми постали шляхом проголошення їх чільними представниками народу в принагідних випадках, головним чином при вирішенні спірних питань між членами певної соціальної групи і визнання їх усім народом за слушні та доцільні правила, що містять у собі життєву справедливість – «правду», якій усі згодні коритися й дотримуватися в майбутньому. Так постає перша норма звичаєвого права, що потім застосовується до всіх випадків, подібних до первісного, вже вирішеного, і такою практикою життя набувають обов'язкової сили норми закону [10, с. 633].

Вивчення правової природи звичаю в його історичному аспекті, питання про його існування та функціонування як джерела права власності в епоху існування Київської Русі має особливе значення. Об'єктом дослідження більшості вчених є суспільно-політичний лад, історія князівських династій, котрі склалися в українських землях, що в ті часи входили до складу Київської Русі, культура, побут і громадська діяльність населення [8, с. 111].

Дослідниками визнано, що найстарішою і найважливішою пам'яткою, яка зберегла нам давні норми звичаєвого права, є прийнята в науці під назвою «Руська Правда» (термін «правда» тут означає закон). Оригінал «Руської Правди» не зберігся. До нас дійшли численні, близько 300, списки «Руської Правди», з яких найстаріші: Синодальний з XIII століття, Пушкінський з XIV століття, Академічний з XV століття, Троїцький, Карамзінський та інші. За розміром списки поділяють на короткі (близько 40 артикулів), середні (до 60 артикулів) та

широкі (100–135 артикулів) [10, с. 633]. Зібрані в ній норми дослідники, зокрема І. Бойко [1], Б. Головкін [2], І. Дмитрієнко [4], А. Павко [6], С. Рябенко [8], оцінюють як такі, що мали чисто практичну мету: дати можливість суддям справедливо судити, вирішувати справи на підставі діючого права, а сторонам боронити свої права на суді.

Цей кодекс доповнювали наступники Ярослава. Так, на початку XII століття розширену редакцію здійснив Володимир Мономах. Велика кількість копій «Руської правди» свідчить, що судді широко використовували її на практиці, маючи можливість ухвалювати рішення на основі загальних норм. По суті, «Руська правда» була компіляцією звичаєвого права, а також князівських указів, що стосувалися різних прецедентів. Ученими доведено, що до «Руської правди» входили норми цивільного (про власність, обов'язки, сім'ю) і кримінального права. Найцікавішим аспектом кримінального права були покарання за злочини: конфіскація майна, вигнання, а найчастіше штраф. Навіть убивство та інші важкі злочини (підпал, організоване конокрадство, грабунок) регулювалися грошовою компенсацією. Хоча Володимир Великий запровадив смертну кару, невдовзі її теж замінили на штраф.

Українські дослідники, спираючись на праці Б. Грекова, наголошують на тому, що правові звичаї формувалися на території Київської Русі поступово, через застосування до однакових випадків чи відносин усім відомого правила, виробленого правовою свідомістю народу під впливом історичних умов. Це правило узгоджувалося з релігійними та юридичними поглядами народу і створювало цьому правилу фізіологічно-примусову силу звички або звичаю.

Відомі правознавці О. Заруба, П. Захарченко, В. Іванов, В. Капелюшний, В. Кульчицький звертають увагу й на «княжі устави» та «уроки», що були результатом діяльності князів у процесі творення середньовічної держави. Під уставами розуміють постанови князів і доповнення про зміну норм звичаєвого права. Вони були зібрані здебільшого в «Руській Правді». Під уроками треба розуміти постанови князів переважно фінансового характеру про будь-які дані й податки на користь князя, а також про судові витрати. У полі зору дослідників, зокрема М. Левчука [5], знаходяться й церковні устави як акти законодавчої діяльності князів, що мали на меті унормувати правне становище церкви в державі, впорядкувати церковні суди й забезпечити церкву матеріально у формі десятини. До нас дійшли церковні устави князів Володимира та Ярослава.

Доречно зауважити, що сучасні дослідники висловлюють думку про те, що єдиного погляду на збірник «Руська Правда» в учених немає й досі. Історики вважають його або приватним юридичним збірником, складеним якимось давньоруським знавцем законів для своїх власних потреб, або єдиним кодексом, у який князем Ярославом Мудрим було зведено всі існуючі правові норми, або наслідком санкціонованої діячми церкви спроби створити кодекс, котрий би відтворював всі існуючі на Русі норми звичаєвого права стосовно привнесених церквою чи змінених під її впливом понять та відносин. Існує також думка про те, що Руська Правда була лише перекладом і новим тлумаченням народної свідомості у право, у рядки, статті й букви закону, а Ярослав Мудрий не був її автором або творцем, а лише збирачем та видавцем юридичних переконань свого періоду [9, с. 113]. Учені розійшлися в поглядах і на те, якою мірою Ярослав змінив і відредагував ці закони. Дехто вважає його не просто редактором, а

автором цього найдавнішого кодексу і називає його «Правда Ярослава». Однак достатніх аргументів, які це підтвердили б, немає. На думку деяких дослідників, Ярослав, імовірно, використав уже існуючі до нього закони, що називалися «правдою», доповнивши їх власним «статутом».

Значна частина норм звичаєвого права, які існували на території нашої держави, виникла саме за часів першої східнослов'янської держави із центром у Києві та значною мірою проіснувала майже без змін або із певними змінами майже до середини XVII – початку XVIII століття, а деякі збереглися навіть до наших днів, набувши закріплення в нормативно-правових актах, виданих уповноваженими на те органами державної влади. Виникнення звичаїв, які регулювали право власності, розпочалося на першому етапі, набуло свого розвитку на земсько-князівському етапі, коли значна їхня частина була кодифікована в тексті «Руської Правди». Звичай установлював такі способи набуття права власності на об'єкти права: займанщина, отримання в наділ (дарунок від князя), захоплення, цивільно-правові угоди, спадщина [8, с. 115].

Дослідник українського кримінального права Я. Падох зауважує, що воно зазнавало постійних змін, проходячи періоди помсти, викупів, композицій і державних кар. Два перші періоди були періодами приватного кримінального права, коли судочинство й реакція на злочини віддавалися скривдженому. Поступово настав новий період публічного права, коли судочинство перейшло у відання держави. Суб'єктом злочину за українським правом цієї доби могла бути тільки вільна особа, об'єктом злочину також могла бути тільки вільна людина [7, с. 660]. Злочин називали «обидою», тобто кривдою, що вказує на давні часи, коли злочин уважався тільки приватним пошкодженням людини або її майна.

Але, загалом, злочин, як зазначає В. Гришко, вже також вважається порушенням публічного правопорядку, і тому, крім обов'язку відшкодування приватної кривди, злочинець підлягає ще й державному покаранню. Злочини проти життя людини поділяють на навмисні та ненавмисні. Навмисні розрізняють убивство з наміром (розбій) і без наміру. Вбивця із наміром називається розбійником, а без наміру – вбійником, головником, або воевником. Особливим видом убивства є навмисне пошкодження тіла із смертним наслідком. Воно карається легше, подібно до вбивства власної дружини чоловіком (очевидно, з приводу подружньої зради). Деякі вбивства були безкарні, наприклад, убивства нічного злодія, вбивство внаслідок провокації або реторсії та ін. Злочини проти тіла поділяють на злочини каліцтва й ушкодження здоров'я. Спочатку каліцтво було зрівняне з убивством. Згодом тільки важке каліцтво було нарівні з убивством каране вищою мірою. Злочини проти честі та свободи каралися особливо важко; наприклад, удар мечем у піхві або рукояткою карали вчетверо важче (12 гривень), ніж за удар гострою стороною меча (3 гривні). Серед злочинів проти майна розрізняли крадіжку, розбій, тобто грабунок, привласнення загублених речей або втікача-невільника, безправне користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої рухомої речі, до порушення меж уключно, підпал, обман тощо. Найтяжче каралися підпали і професійна крадіжка в разі рецидиву (конокрадство), а саме – карою «потока й разграблення» [3, с. 660].

Історико-правова наука акцентує увагу на тому, що злочини проти громадських інтересів поділяли на злочини, спрямовані проти інтересів суспільності й держави. З перших злочинів проти релігії визначалися за постановами церковних уставів. Найбільш поширеними були злочини

чарівництва, або чародіяння, волхвування, грабування трупів, предметів культу тощо. З-поміж злочинів проти родини слід назвати загальні злочини, такі, як убивство, крадіжку та інші, між подружжям: двоєженство, двоємушництво, кровозмішання, подружня зрада, покидання подружжя. Злочини проти моралі були відомі у формі згвалтування тощо. Злочини проти держави в силу обставин майже не вчинялися. Не було знане ні поняття княжого маєстату і його зневаги, ні державної зради, проте вже окреслюються поняття зради країни (змова з ворогом) [3, с. 660].

Дослідниками встановлено, що серед судових органів Київської Русі одним із провідних був насамперед *суд общини*, як найбільш давній судовий орган. Община судила відповідно до звичаєвого права, а вищою мірою покарання при цьому було вигнання з общини. Зі зміцненням державності значна кількість справ підлягала князівській юрисдикції. У 989 році князь Володимир провів судову реформу, сутність якої полягала в розмежуванні світських і церковних судів. *Церковний суд* розглядав усі правопорушення духовенства, а також ті справи простих людей, які були віднесені до юрисдикції церковного суду: всі злочини проти моралі, порушення церковних законів, прелюбодіяння, сімейні сварки тощо.

За княжої доби суд чинив сам князь, як верховний суддя, або ж його урядовці. Судова влада належала до основних прерогатив княжого уряду: обов'язок судити громадян уважався головним обов'язком володаря (князя), а урядовці заступали його тільки з відповідного уповноваження, не маючи власної судової компетенції. Згодом, з формуванням конституційних державних устоїв, відбулися зміни, які привели до поділу державної влади на законодавчу, адміністративну й судову. Найважливішими посадами, що могли чинити правом суд, були тівун (вирник) і метальник (мечник). Інші урядовці були допоміжними й виконавчими органами суду [7, с. 11].

Історичні факти свідчать, що судові розправи відбувалися в столиці, на княжому дворі або інших місцях державної території, де зупинявся володар або його урядовці, об'їжджаючи підвладну територію. Крім столичних та об'їздових судів, були ще постійні княжі суди в провінції – суди посадників, тобто княжих намісників. Княжим судам підлягало все населення за деякими винятками: окрім «церковних людей». Дівав також вічевий суд, який спершу вирішував усі справи, а згодом – тільки найважливішої ваги. Були також громадські, приватні та церковні суди. Громадський суд, або суд народний, діяв від найдавніших часів спершу як єдиний судовий орган, а згодом побіч державних (княжих) судів. Основним видом цього суду був «вервний суд громади-верві». Його утворювали «судні мужі» на чолі виборного голови (старости). Ці суди розглядали різноманітні справи та брали участь у впровадженні вступного слідства. Приватні суди, тобто суди панські чи домініальні, провадили пани щодо своїх невільників і почасти закупів. Церковні суди існували при єпископах, які їх очолювали. Їхня юрисдикція обіймала церковних осіб (духівництво, їхні родини, церковну прислугу, піклуванців церкви і т. п.) та церковні справи (злочини супроти віри й подружжя, спори подружні й спадщинні). Ці суди спиралися на Номоканон і церковні устава князів [7, с. 11–13].

У давньоруській літературі є ціла низка нотаток про суддів та князів, які неправдиво судили і брали хабарі. Ці повчання, оригінальні або ж перекладені з грецької мови, застерігають судочинців, які діють несправедливо, без милосердя:

їм загрожує кара через суд Божий. Дослідниця Н. Яковенко зауважує, що в давнину навіть у побуті говорили: «Не имей себе двора близ княжа двора, не держи села близ княжа села: тивун бо яко <...> огонь от сухих дров <...> и рядовичи яко как искры. Аще от огня устережешися, то от искры не сможеши остеречься, не можеши уберець своего платья» («Моління» Даниїла Заточника) [9, с. 68].] Тому не дивно, що до нас дійшло чимало свідчень про народні хвилювання, спрямовані проти суддів, тиунів, тисяцьких тощо, а також і проти князів, які їх призначали. Ці народні повстання зазвичай закінчувалися грабунком дворів суддів-кривдників.

Прийняття християнства на Русі з його прогресивно-гуманістичною ідеологією і новою системою цінностей вимагало перегляду існуючої системи покарань. Кримінальна політика зазнала суттєвого впливу православної релігії, внаслідок чого непохитні традиції кровної помсти були значно послаблені за рахунок закріплення так званої системи композицій (грошової компенсації за голову загиблого). Створення централізованої Київської держави привело до соціальної стратифікації, виділення княжої знаті, закріплення за нею низки привілеїв. Кримінальна система була надзвичайно кон'юнктурною і багато в чому залежала від політичної волі правлячої еліти. Перед нею стояло непросте завдання: з одного боку, обмежити застосування кровної помсти, яка завдавала значної шкоди авторитету влади, а з іншого – надійно захистити життя і здоров'я феодалів. Компроміс виражався в установленні грошового еквівалента людського життя залежно від соціального статусу вбитого. У такий спосіб влада намагалася одночасно поповнювати державну казну (за рахунок вір) і компенсувати втрату годувальника сім'ї загиблого (головництво), демонструючи населенню переваги системи композицій [2, с. 209]. Переконалися у цьому можна на прикладі аналізу положень «Руської Правди».

Сучасні дослідники все частіше констатують, що правові пам'ятки княжої доби є певною мірою унікальними. Дійсно, аналогів «Руської Правди» годі шукати на Заході та на Сході. Вона є творінням владної верхівки й одночасно такою, що спирається на традиції звичаєвого права. У ній не відчувається значний вплив римського права, вплив інших юридичних систем теж позірний. Юридичні пам'ятки Давньої Русі аж ніяк не можна тлумачити як «демократичні» чи «гуманістичні», як це часом трапляється в сучасній літературі. Судоустрій в Україні-Русі будувався на засадах рівності та загальності. Так вищі класи в Київській Русі не відстоювали для себе ніяких правових гарантованих привілеїв: злочинець будь-якого соціального стану підлягав тим самим покаранням. У «Руській Правді» злочинець не індивідуалізується, а для середньовічного права байдуже, хто він боярин, городянин, дружинник, смерд, холоп. Частіше індивідуалізується за соціальним становищем жертва злочину [11, с. 173]. Однак чи можна вважати демократизмом те, що за вбивство холопа штраф установлюється в кілька разів меншим, ніж за вбивство знатної людини.

Існує переконання в тому, що «Руська Правда» та інші документи не є джерелом суто юридичним, адже в ній відображено найзагальніші філософсько-політичні, світоглядні й моральні ідеї, відчуваються контексти і дискурси, в межах яких розвивалася думка в литовсько-польському та козацькому періодах історії України. Кожна стаття «Руської Правди» як короткої, так і просторової редакції – це судові рішення того чи іншого князя, вирок, який ставав нормою судочинства

при розгляді аналогічних справ, а також моральною нормою, що формувала свідомість та світогляд цілого народу.

«Руська Правда» також є свідченням загалом рівноправного статусу чоловіків і жінок у київському суспільстві. Вбивця жінки, наприклад, карався так само, як убивця чоловіка. На відміну від інших тогочасних європейських спільнот, у Київській Русі жінка, яка жила довше від свого чоловіка, не потребувала опікуна, а сама ставала головою родини і вирішувала (якщо чоловік не заповів іншого), коли сини одержать спадщину. При поділі сімейного майна жінка отримувала свою частку й розпоряджалася нею на власний розсуд.

Отже, важливим інтеграційним підґрунтям київського суспільства була правова система. Кодекс писаних законів, зведений у XI столітті, став єдиним для кожного суду в Русі. Як наслідок населення Київської Русі – незалежно від того, в якому князівстві воно проживало і якому князеві підпорядковувалося – через правову систему мало можливість засвоїти єдину традицію, певні загальновизначані норми поведінки. Судочинство Київської держави, презентоване як добре опрацьоване, системне, самобутнє законодавство, як карне за злочини проти свободи, власності та моралі, відповідало розвиненому суспільству. В українському законі проявляється вища, ніж у європейських середньовічних законах, культура у справі «берегового права», правового становища жінки, коли вона має широкі права розпоряджатися своїм майном, займатися освітою, медициною, дипломатією. Взагалі «Руська Правда», як «перлина в історії руської культури» (Б. Греков), допомагала зрозуміти соціальний лад України-Русі та свідчить про стан правосвідомості її населення. Вона не втратила свого значення з роздробленням Київської Русі й відбилася у Литовському статуті, чинному в Правобережній Україні.

Список використаних джерел

1. Бойко І.М. Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр. / І.Й. Бойко, М.М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2008. – №1. – С. 32-36.
2. Головкін Б. Кримінологічна генеза корисливих убивств найдавніших пам'яток права України-Русі / Б. Головкін // Філософські обрії. – 2004. – №12. – С. 207-228.
3. Гришко В. Історія українського цивільного права / В. Гришко // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 2. Перевидання в Україні / Ін-т української археографії НАН України. – К., 1995. – С. 653-660.
4. Дмитрієнко І.В. Правова свідомість та культура «Руської Правди» у світлі актуальних підходів до їх вивчення / І.В. Дмитрієнко // Державо і право: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права, 2008. – Вип. 42: Юридичні та політичні науки. – С. 67-77.
5. Левчук М.В. Сутність церковного суду в Київській Русі / М.В. Левчук // Державо і право: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права, 2008. – Вип. 40. – С. 102-108.
6. Павко А. Суспільно-політична думка та правові відносини в Київській Русі / А. Павко, Я. Павко // Історія України. – 2008. – № 29. – С. 7-9; № 37. – С. 4-5.
7. Падох Я. Суд й судовий процес Старої України: нарис історії. – Т. 209: Історико-філософська секція. – Ч. 5: Правнична комісія. Записки Наукового

- товариства ім. Шевченка / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Львів. – 1990. – 128 с.
8. Рябенко С. Звичай як джерело право власності в Київській Русі / С. Рябенко // Персонал. – 2007. – № 11–12. – С. 111–115.
 9. Яковенко Н. Нарис історії середньомодерної України. – 3-є вид.; перероб. та розшир / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
 10. Яковлів А. Історія джерел українського права / А. Яковлів // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – Т. 2. Перевидано в Україні; Ін-т української археографії. – К.: Ін-т української археографії, 1995. – С. 633–636.
 11. Яременко В. Правда Руська / В. Яременко // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти томах. – К.: Ін-т української археографії, 2001. – Т.1. – С. 173–178.

Г. Н. Аванесян

ТРАДИЦИИ СУДОПРОИЗВОДСТВА КНЯЖЕГО ПЕРИОДА

В статье актуализируются процессы государственного и правового строительства, которые имеют место сегодня в Украине. Доказано, что прогрессивная украинская правовая наука, учитывая зарубежный опыт, освещала собственные традиции судопроизводства, в частности княжеского периода.

Ключевые слова: *обычное право, право собственности, криминальное право, гражданское право, правовое сознание, «княжеские уставы» и «уроки».*

G. M. Avanesyan

HISTORICAL LAWSUIT TRADITIONS OF THE PRINCEDOM AGE

The current processes of state and lawsuit in Ukraine are analysed in the article. It has been proved that the progressive Ukrainian law science based on the foreign experience and popularized its traditions of proceedings and the lawsuit traditions of the principedom age in particular.

Keywords: *customary law, ownership, criminal law, civil law, legal consciousness, Princely 'statutes' and 'fines'.*

Надійшла до редакції 18 листопада 2013 року

* * *